

2.2. Виникнення та розвиток «Соборно-єпископської церкви» у 1925-1939 рр. та її взаємовідносини з іншими конфесіями РПЦ

Однією з найважливіших задач в антирелігійній роботі вище партійне керівництво ставило завдання подальшого підриву «тихонівської» течії РПЦ шляхом подрібнення та загострення міжконфесійної боротьби. Вперше ця ідея пролунала на засіданні Політбюро ЦК КП(б)У 23 листопада 1923 р., коли, заслухавши доповідь працівника ДПУ Логінова «Про церковну політику», було прийнято: «Провести роботу по відколу «лівих» елементів серед тихонівців» [45].

Для реалізації даного рішення, після уважного вивчення внутрішньоцерковної ситуації, на засіданні Всеукраїнської антирелігійної комісії від 14 серпня 1924 р. ДПУ висунуло пропозицію: «1) З метою більш глибокого розкладу тихонівщини, [пропонуємо] створення у середовищі її угруповання, що орієнтується на Вселенського патріарха, який веде лінію до визнання Синоду; 2) Для більшої авторитетності згадуваного угруповання і з метою нанесення найбільшого удару тихонівщині, бажано використати призначеного патріархом Тихоном в Україну в якості заступника Екзарха архієпископа Іоанікія [(Соколовського)]», що було повністю підтримано [46].

Бахмутський єпископ Іоанікій (Соколовський) був досить неординарною особою: з одного боку, він вирізнявся ораторським талантом та любов'ю до нього парафіян, отримав повагу серед тихонівців за боротьбу з оновленнями, а з іншого, був слабкою натурою, яка «прославилася непристойним способом життя... У повсякденному житті був далеко не суровий в етичному відношенні, маючи зв'язки з жінками, які не приховував, чи не вмів приховувати» [47]. Його слабкість проявилася ще у 1922 р., коли саме він доніс на архієпископа Агапіта (Вишневецького), звинувачуючи його у приховуванні церковних цінностей. У результаті після смерті архп. Агапіта в ув'язненні (січень 1923), багато віруючих звинуватили в цьому Іоанікія [48]. Тому не є дивним, що саме цю фігуру органами ДПУ було обрано провідною в черговому розколі РПЦ.

У грудні 1924 р. усі губернські відділи ДПУ отримали циркуляр секретно-оперативної частини ДПУ УСРР, де, зокрема, зазначалося, що необхідно «організувати із середовища тихонівців угруповання, яке буде домагатися від патріарха Тихона повної автокефалії Української православної церкви (тихонівської...), виставляючи перед ним наступні мотиви:

1) Українська Радянська Республіка в ланцюзі СРСР існує як самостійна одиниця, що розв'язує внутрішні питання життя незалежно від характеру дозволу таких в інших Республіках, зокрема РСФРР. Виходячи із цього:

2) Українська православна церква (тихонівська) повинна бути в Україні так само самостійною, що повинно сприяти її розвитку.

Існуюча в Україні Українська автокефальна церква самосвятів, з кожним днем зміцнюється й захоплює все більшу мережу парафій. Підняття свого авторитету в масах самосвяти зобов'язані пробудженню революцією національної самосвідомості українського народу, і як козир проти тихонівців, вони використовують нібито існуючі негативні відносини патріарха Тихона до автокефалії Української церкви, і не безуспішно» [49].

Цьому було й об'єктивне підґрунтя, бо, як відзначало ДПУ, доповідаючи про релігійне становище в Україні середини 1924 року, «в деяких єпархіях України, наприклад у Полтаві, Києві, помічаються тенденції відколотися від патріарха Тихона й організувати свій самостійний церковний центр в Україні» [50], а «тихонівські єпископи Полтавщини готують організацію Всеукраїнського Синоду, для скликання Собору й утвердження автокефалії» [51]. Подібні тенденції спостерігалися і серед тихонівців Чернігівщини [52].

Практичне виконання цього плану рекомендувалося розпочати з вербовки серед тихонівців авторитетних священників, один з яких повинен був підняти дане питання серед іншого духовенства. Усі

результати роботи необхідно було висвітлювати у місячних доповідях ДПУ під рубрикою «тихонівська автокефалія» [53].

Відразу після цього зазначеного вище архп. Іоанікія було заарештовано в Катеринославі й відбулася його обробка для подальшого вербування. В результаті він відмовився від зв'язку з патріархом і дав розпорядження, як керуючий єпархією, не згадувати його ім'я під час богослужінь [54]. Хоча це і внесло конфлікт у взаємовідносини єпископату Катеринославської єпархії, але величезного авторитету Іоанікія не порушило. Так, під час служби архієпископа 6 лютого 1925 р. в м. Артемівськ Донецької губернії на ній «була присутня маса віруючих, серед котрих, у зв'язку з тісністю, справа доходила до давки. Під час проповіді Іоанікія, церква оглашалася плачем та риданнями, що доходили до істерії, одночасно з цим збиралися підписи серед прихожан для колективного прохання про переведення Іоанікія на службу в місто Артемівськ» [55], а в Луганську, де архієпископ був декілька днів березня, поява «колишнього страждальця за віру розбурхала віруючі маси» [56].

Все це свідчило про неабиякий авторитет колишнього виконувача обов'язків Екзарха України. Саме це, на наш погляд і підштовхнуло АРК при ЦК КП(б)У на своєму засіданні 1 березня 1925 р. прийняти рішення про вербування Іоанікія для нового розколу, в обмін на повне помилування за його попередні контрреволюційні вчинки [57], що й було зроблено.

Паралельно до відмежування від патріарха почали підштовхувати єп. Феофіла (Булдовського) і 25 грудня 1924 р. він зробив рішучий крок, офіційно відмежувавшись від єпископа Григорія (Лісовського). Відразу після цього він налагоджує контакт з єп. Павлом (Погорілко) і, зустрівшись у Лубнах у січні 1925 р., вони розробили проект нового угруповання на ґрунті трьох основних принципів: «автокефалія», «українізація», «соборноправність», що були прийняті Собором єпископів 1922 р. [58]. Тоді ж сформувався ініціативна група просування проекту у складі єпископів: Феофіла (Булдовського), Павла (Погорілко), Сергія (Лабунцева) та Сергія (Іваницького).

З цим проектом єп. Феофіл поїхав до Харкова, де, ймовірно, намагався отримати підтримку серед єпископату, що знаходився у місті на правах висланих, але ніяких результатів не домогся [59]. Також 10 лютого по єпархіям України було направлено звернення до духовенства та віруючих із закликом створення Української автокефальної церкви на канонічній основі зазначаючи, що «ініціативна група дбає про переведення в життя Церкви начал автокефалії, соборноправності, поступової українізації та оновлення церковного життя, по вимозі часу, в згоді з церковними канонами і з обороною начал вселенської єдності, а саме преємства віри

православної, кафеолічного священства і влади церковної. Українізація – по бажанню парафіян» [60]. Цей документ ще раз підтверджував національну орієнтованість нової конфесії та її засновників.

З іншого боку, підготовкою Собору єпископів, але винятково на канонічній основі, зайнявся єпископ Григорій. Після відколу від нього єп. Феофіла він, побоюючись нового розколу церкви, вирішує згуртувати тихонівський єпископат і розіслав усім єпископам запрошення на участь у Соборі. На початку квітня 1925 р. почали приходити відповіді, які «у більшості випадків говорили про те, що без згоди і благословення патріарха Тихона ніякого Собору бути не може» [61]. Крім того, радянська влада, не маючи наміру дати можливість об'єднання та легалізації тихонівської церкви, заборонила єп. Григорію скликання Собору єпископів, що внесло в духовенство «розгубленість, оскільки на цей Собор вони покладали великі надії, в сенсі організації свого легального церковного Управління» [62]. Таким чином, спецслужби оберігали реалізацію проекту під назвою «тихонівська автокефалія».

Отже, в середині 1925 р., як повідомляло ДПУ, «з метою розкладу тихонівщини і липківщини... на початку цього [1925] року, була розпочата підготовча робота до створення нового церковного угруповання» [63] і до червня було «опрацьовано 5 єпископів, 3 з яких, як ініціативна група і скликали Собор єпископів». На Собор у Лубни було запрошено також делегатів від духовенства та мирян та усіх єпископів України, але більшість – 21 єпископ, відмовилися від участі [64]. Духовенство та миряни були запрошені особистими відозвами єпископа Феофіла, де він закликав до участі в Соборі усі парафії, які «стояли на платформі постанов Собору єпископів 1922 р.» [65].

Собор єпископів України відбувся 4-5 червня 1925 р. у м. Лубни (звідки пішла інша, неофіційна, назва конфесії – «Лубенський розкол»). Ініціаторами скликання Собору стали 5 єпископів: архієпископ Іоанікій (Соколовський), колишній керуючий Харківською єпархією (тихонівського напрямку); єпископи: Вінницький – Павло (Погорілко), Лубенський – Феофіл (Булдовський), Золотоніський – Сергій (Лабунцев), Сновський, вікарій Чернігівської єпархії – Сергій (Іваницький), якого було висвячено на початку 1925 р. єпископами Феофілом і Сергієм Золотоніським. Загалом на Соборі були присутні 6 єпископів, делегати від Полтавщини, Харківщини, Катеринославщини, Донеччини та інші, але на початку роботи один із єпископів – Іоасаф*, під впливом тихонівської агітації, залишив зібрання [66].

* Ймовірніше за все, Йоасаф (Попов), єпископ Бахмутський і Донецький, який перебував на спочинку з початку 1925 р. і проживав у м. Новомосковськ Павлоградської округи Катеринославської губернії.

Свою канонічність Собор обґрунтував наступним чином. Згідно з постановою Всеросійського Помісного Собору 1918 року Українська церква дістала автономію і керівним церковним органом в Україні повинен бути «Священний Собор православних єпископів України». Екзархом України Київським митрополитом Михаїлом (Єрмаковим) був скликаний у 1922 році Собор єпископів України, на якому було вирішено вступити на шлях автокефалії. патріарх Тихон у своїй грамоті № 145 від 24/ІІІ-24 р. говорить про українську церкву, як про таку, що стала на шлях автокефалії. Собор же 1922 року всіма православними течіями в Україні визнається цілком канонічним, але діяльність його не продовжена, тому що митрополит Михаїл перебуває у засланні, інші ж єпископи навіть не визнають автономії, а цілком підкоряються Москві, тому Лубенський Собор, маючи канонічну спадкоємність, є цілком законним і вважає зайвим входити в які-небудь переговори з митрополитом Петром Крутицьким про дозвіл на скликання його [67].

Ставлення до інших церковних угруповань Собор визначив так: «Стоячи на ґрунті постанов Собору єпископів України 1922 р. за канонічну на Україні течію неможливо визнати: 1) Київську ієрархію 1921 р., як таку, що порушила начало приємства священства і влади церковної; 2) обновленську течію, яка в 1923 р. знехтувала автокефальний стан Української церкви та ввела зовні вищий орган керування ВВЦУ, а потім «Синод», без історично-генетичного приємства канонічної влади церковної від Собору єпископів усієї України; 3) так звану тихонівську течію, яка не визнає постанов Собору єпископів 1922 р., стоїть на ґрунті автономії 1918 р., або навіть не визнає Собору цього року та, повертаючи назад, історичний поступ життя церкви в Україні, утворює в ній церковний розкол. Охороняючи канонічну течію, необхідно строго відмежувати себе від усяких неканонічних відступів, з братерським попередженням і закликком до себе, які так чи інакше виходять із цього канонічного ґрунту, щоб вони не сходили з нього» [68].

Крім того, Собор різко засудив діяльність єпископів, що емігрували за кордон і відмовився визнати їхні домагання на українські кафедри. Стаючи на шлях активної лояльності стосовно радянської влади Собор визнав неприпустимим ведення антирадянської, контрреволюційної або іншої політичної роботи керівниками церкви і духовенства. Було визнано необхідним проведення українізації богослужіння і якщо віруючі будуть наполягати про служіння слов'янською мовою, то дозволив таке допускати, не вважаючи це як виняток із загального правила.

Виконавчим органом Собору стала Президія у складі голови, його двох заступників і одного кооптованого секретаря. Голова мав мешкати

у Харкові, хоча б він не був Харківським єпархіальним архієреєм і носив титул «Архієпископ Усія України». До складу Президії ввійшли: 1) Голова – єпископ Павло (Погорілко); 2) Перший заступник – архієпископ Іоанікій (Соколовський); 3) Другий заступник – Феофіл Булдовський [69]. Офіційна назва, яку отримала течія: «Собор Єпископів України» [70].

Досить часто у літературі ототожнюють «Собор Єпископів України», або «Соборно-єпископська церква» (СЄЦ) із БОПУПАЦ, що пов'язано із початковими планами НКВС зареєструвати угруповання саме під цією назвою, але цього так і не було зроблено, оскільки в офіційній документації НКВС з 1925 року є сталими назви: «Лубенський Собор єпископів», або ж «Соборно-єпископська» [71].

Український дослідник О. Ігнатуша відзначає, що статус церкви визначали харизматичні лідери, їх особиста позиція. Змагання особистостей впливає навіть із протоколу засідання Собору єпископів, коли архієпископ Іоанікій залишив Собор у розпалі його роботи, що свідчило про очевидний організаційний конфлікт. Проте на авторитетність особи ієрарха продовжували зважати. Навіть за відсутності архп. Іоанікія, нарівні з єп. Феофілом, його обрали заступником голови Президії Собору [72]. Все це підтверджує викладена вище нами характеристика лідерів даного угруповання та використання особистісного фактора в його організації.

Для посилення єпископату відразу після Собору 8 червня єпископами Феофілом, Павлом, Сергієм Золотоніським та Сергієм Чернігівським у єпископа Вінницького і Могилівського було посвячено відомого українофіла священика Макарія Крамаренка з ім'ям Макарій [73]. Пізніше, за поданням архп. Іоанікія було прийнято рішення про висвячення у єпископи його найближчого помічника – священика Олексія Вербицького, на Охтирську кафедру, з ім'ям Августин. Але з кінця 1925 р. до своєї смерті він був митрополитом Луганським [74]. Таким чином, у кінці 1925 р. у складі Соборно-єпископської церкви було вже 7 єпископів.

Одразу після організації, СЄЦ опиняється під протекторатом НКВС, який у своєму обіжникові № 3422/203 від 27 липня 1925 р. зазначив: «НКВС удруге пропонує Вам не чинити перешкод до реєстрації громад течії, що утворилася в тихонівській церкві й організаційно поклала початок на Всеукраїнському Соборі Єпископів... Окрім того, пропонується реєструвати їх єпархіальні і благочинницькі управління, давати їм дозволи на штампи і печатки, а також дозволяти з'їзди...» [75]. Це пояснювалося тим, що дана конфесія використовувалася для «розшарування старослов'янської тихонівської течії» [76], бо у справі боротьби з УАПЦ «даний захід... не дав позитивних результатів» [77]. Отже, ми на практиці бачимо, що дієвим даний розкол став у боротьбі із тихонівщиною, що підтверджує наші попередні висновки [78] щодо даної конфесії.

Підтримка держави та поміркований ідейний ґрунт конфесії з національним забарвленням, авторитетним духовенством, автокефалією і збереженням інституту чернецтва привабили до неї помірковане духовенство та мирян. Парафії СЄЦ почали оформлюватися на Поділлі, Полтавщині, Харківщині, Катеринославщині, Донеччині, тобто, насамперед, там, де правлячими архієреями були представники даної конфесії. Радянськими органами популярність даної конфесії пояснювалася легалізованістю, тобто офіційним існуванням та лояльним ставленням до радянської влади, впровадженням служб божих як українською, так і старослов'янською мовами, а також, у деякій мірі, автокефальністю [79].

Особливо піднявся авторитет нової конфесії в низці районів, де особа єп. Павла не сприймалася взагалі. Так, у Кам'янець-Подільській окрузі до СЄЦ приєдналося 28 парафій: Солобковецький район – 17, Новоушицький – 4, Зиньковецький – 6, Дунаєвецький – 1 [80]. Місіонером-проповідником тут виступав активний прихильник українізації Діамид Крижановський, який приваблював духовенство дійсною українізацією із дотриманням усіх канонів. Особа єпископа Павла популяризувалася як одна із законних в Україні, торкаючись програмної лінії, агітатори популяризували мету об'єднання духовенства в одну сильну групу, що привабило значну частину тихонівців, в деякій мірі – обновленців, натомість «автокефалісти вперто захищалися від погорілковської агітації» [81]. Той факт, що до єп. Павла приєднувалося винятково тихонівське духовенство українського походження свідчить про недостатнє врахування національного моменту в житті РПЦ на Правобережжі, бо «українізація церкви є найбільш злободенним питанням». До того ж ставлення священства цього регіону до єп. Пимена (Петова) було досить негативним, яке виражалося в тому, що «обновленці, тихонівці (українського походження) відкрито заявляють, що Всеукраїнський обновленський Собор не дасть необхідної українізації при наявності Пимена й інших – тому, на думку окремих представників духовенства, постанови [обновленського] Собору [1925 року] залишаться тільки на папері» [82]. Усе це використовували благовісники СЄЦ, що й зумовило значне зростання популярності даної течії на Кам'яниччині. Завдяки активній роботі єп. Павла поліпшилось становище і в Могилів-Подільській окрузі, де кількість парафій практично з нуля зросла до 32 [83].

Стабільне становище спостерігалось і на Полтавщині, де діяли єпископи Феофіл і Сергій (Лабунцев). Наприклад, характеризуючи політичний стан Лубенської округи літа 1925 р., радянська влада відзначала, що «найсильніша в даний момент – автокефальна течія Будовщина, яка користується 136 парафіями й успішно поширюється на Чернігівську губернію та колишній Хорольський повіт» [84]. Подібну

картину дає і звіт Прилуцького Окружного адміністративного відділу НКВС за 1925 р.: «В сучасний момент, придивляючись на стан течії Лубенського Собору єпископів 1925 р. необхідно зазначити, що вона починає поширюватися серед духовенства старослов'янської церкви, захоплюючи його до своїх кіл, завдяки чому ми бачимо, що деякі служителі культу офіційно перебувають у старослов'янських групах, а підтримують же автокефальну течію... Необхідно зазначити, що ґрунт до поширення руху автокефалії Лубенської течії має місце. Це видно із наслідків з'їзду благочинних колишнього Пирятинського повіту, котрий відбувся у м. Пирятині у вересні місяці б.[іжучого] р.[оку] [1925], де стояло питання про Лубенський з'їзд єпископів 1925 року. ...загальний погляд населення багатьох сіл до цієї течії гарний» [85]. Те ж відзначали восени 1925 р. і на Роменщині: «Значну популярність набуває течія Лубенського Собору єпископів України, яка охоплює, за деякими винятками, усю територію колишнього Лохвицького повіту» [86], де від опіки Булдовського вирішило позбавитися міське духовенство м. Лохвиця, яке почало поширювати чутки, що він, «як особа ніким не визнається і не шанується ні в Полтаві, ні в Ромнах, ні в Лохвиці» [87]. Натомість значного впливу їх позиція на той час не мала.

На відміну від Поділля та Полтавщини, приєднання архієпископа Іоанікія до «канонічної автокефалії» негативно вплинуло на його позиції на Катеринославщині. Відразу після Лубенського Собору тихонівське духовенство відмежувалося від нього й оголосило, що його рішенням вони «значення не надають, оскільки все рівно не будуть коритися, бо визнають митрополита Петра Крутицького» [88]. На ґрунті цього на підпільних зборах тихонівського духовенства у Кривому Розі було прийнято рішення «Іоанікія не визнавати, бо він «zareєстрований» Радянською владою, [а] підпорядковуватися і визнавати своїм керівником і єпископом» архієпископа Володимира (Соколовського-Автомова) та єпископа Стефана (Адріашенка) [89]. Падіння авторитету архієпископа підтвердив і єпархіальний з'їзд Катеринославської єпархії, що пройшов у кінці 1925 р., де половина делегатів виступила проти нього [90].

Більш сприятливим ставлення до архп. Іоанікія було в Артемівську. Там утворилася група, яка запросила владику до міста на постійне місцеперебування із створенням кафедри. Невдачі на Катеринославщині переконали його у необхідності залишити єпархіальний центр і переїхати до Артемівська, де було створено Окружне Єпархіальне Управління СЄЦ [91].

Загальну картину поширення Соборно-єпископської церкви дає нижченаведена таблиця 2.2.1.

Таблиця 2.2.1

**Громади Соборно-єпископської церкви на території України
(1925-1930 рр.) [92]**

<i>Округа</i>	<i>Кількість громад</i>					
	1925	1926	1927	1928	1929	1930
Артемівська	–	20	14	14	23	в.в.
Бердичівська	–	–	3	3	в.в.	в.в.
Вінницька	36	17	18	19	17	в.в.
Глухівська	в.в.*	–	1	1	–	в.в.
Дніпропетровська	–	30	30	31	49	–
Запорізька	–	–	5	5	–	–
Кам'янець-Под.	3	3	16	16	14	18
Кременчуцька	1	2	2	2	3	в.в.
Криворізька	–	–	1	2	в.в.	в.в.
Куп'янська	в.в.	–	2	2	–	в.в.
Лубенська	136	104	104	82	113	82
Луганська	–	в.в.	24	25	56	в.в.
Могилівська	16	34	31	30	29	27
Полтавська	9	13	12	19	24	в.в.
Прилуцька	32	12	14	18	в.в.	30
Проскурівська	–	8	18	18	в.в.	8
Роменська	28	23	30	29	в.в.	в.в.
Сталінська	–	–	5	–	–	в.в.
Сумська	в.в.	–	11	11	в.в.	1
Тульчинська	–	–	1	1	в.в.	–
Уманська	–	–	1	1	в.в.	в.в.
Харківська	в.в.	–	15	12	–	в.в.
Шепетівська	–	–	40	40	в.в.	в.в.
Разом	261	166	398	382	328	166

*в.в. – відомості відсутні. – *О.Т.*

Необхідно відразу застерегти, що зазначена в таблиці кількість громад є досить умовною і може відрізнятися від реальних показників до 20-25 відсотків, що пояснюється особливостями статистичного обліку органами НКВС (див. детальніше розділ 3.3). Прикладом, для порівняння, можуть служити дані НКВС і Прокуратури за 1928 р., які вказують різні цифри загальної кількості громад СЄЦ в Україні: 381 і 418 відповідно [93]. Як ми бачимо, найбільшого поширення СЄЦ набула у тих округах, які контролювалися лідерами конфесії, тобто Поділля, Полтавщина та суміжні території Харківщини і Чернігівщини, Катеринославщини і Донбасу і набула популярності переважно у середовищі україномовного сільського населення.

У другій половині 1925 р. на цих територіях оформилася єпархіальна мережа. Існували Харківське (голова – архієпископ Іоанікій), Лубенське

(єп. Феофіл), Роменське (про Т. Дмитро Зімбалецький), Полтавське (про Т. Микола Лук'янов), Прилуцьке (єп. Сергій Лабунцев), Сновське (єп. Сергій Іваницький), Катеринославське (Дмитро Шнурків), Сталінське (Серафим Кирилов), Могилівське (єп. Макарій Крамаренко) і Кам'янець-Подільське в с. Конищево (Стефан Зелінський) окружні єпархіальні управління [94]. Відомо також про діяльність Охтирської єпархії на Сумщині, оскільки вже на Лубенському Соборі 1925 р. було підняте питання про хіротонію на єпископа Охтирського протоієрея м. Харкова Олексія Вербицького. З такою ініціативою виступив представник архієпископа Іоанікія (Соколовського), яка не зустріла принципових заперечень, але хіротонію не здійснили, бо «Охтирська округа не обирала його за єпископа Охтирського». Вирішено було передати справу виконавчому органу Собору, «який подбає зібрати матеріали й остаточно в'яснити справу та зробити належне розпорядження». На думку Олександра Ігнатуші, «у цьому рішенні вбачаємо намагання дотримуватися декларованих принципів соборноправності, демократичності управління, врахування думки мирян і духовенства в церковному управлінні» [95]. Треба відразу застерегти, що у подальшому мережа окружних єпархіальних управлінь постійно змінювалася разом із ротацією єпископату та у зв'язку із популярністю конфесії у тому, чи іншому регіоні.

Разом із розбудовою Соборно-єпископської церкви відбувалися і протилежні процеси. Представники українського екзархату РПЦ не могли змиритися із появою нової течії у церкві та відходом значної частини віруючих. Через місяць після Лубенського Собору, на початку липня 1925 р. у полтавського архієпископа Григорія (Лісовського) зібралася нарада, яка повинна була вирішити подальші дії щодо розкольників. Було прийнято рішення просити у митрополита Петра (Полянського), що на той час керував «тихонівською» РПЦ, надання автокефалії українським єпархіям канонічним шляхом, що, на їх погляд, було єдиними ліками проти «Лубенського розколу». Але відповідь митрополита Петра була категорично негативною [96].

Зважаючи на вищезазначене, опоненти СЄЦ вирішили діяти іншим шляхом – поширенням відозв про неканонічність і відступництво керівників конфесії. Скласти такий документ судилося відомому українофобу, єпископу Прилуцькому Василю (Зеленцову), який, будучи ще протоієреєм у Полтаві, писав у Москву скарги на всіх полтавських єпископів, якщо знаходив у них схильність до українізації, і за відзивами місцевого духовенства, буквально «з'їдав» їх. На основі існуючих канонічних правил єп. Василь склав великий обвинувальний акт, де засудив п'ятьох єпископів, що брали участь у Лубенському Соборі і

визначив «піддати лубенських розколовождів єпитимії позбавлення сану і відлучення від Православної церкви, надалі до розкаяння» [97]. Документ, крім Василя (Зеленцова), підписали ще дванадцять єпископів: Екзарх всія України митрополит Михаїл (Єрмаков), архієпископ Полтавський Григорій (Лісовський), єпископи: Кобеляцький Ніколай (Пірський), Одеський Онуфрій (Гагалюк), Харківський Костянтин (Дьяков), Катеринославський Стефан (Адріашенко), Маріупольський Антоній (Панкеєв), Канівський Василій (Богдашевський), Черкаський Філарет (Лінчевський), Сквирський Афанасій (Молчановський), Радомишльський Сергій (Куминський), Київський Макарій (Кармазінов). Підписи єпископів на документі було зібрано заочно через спеціальних посланців і остаточно затверджено підписом Патріаршого Місцєблєостителя Сергія (Страгородського) 5 січня 1926 р. [98].

Разом з тим і митрополитом Петром було складено і видано декілька відозв: 1) «Послання Петра Крутицького [проти розколів в Україні]» від 19 червня 1925 р. [99], 2) «Роз'яснення Патріаршого Місцєблєостителя про Лубенський Собор» від 26 серпня 1925 р. і 3) «Роз'яснення Патріаршого Місцєблєостителя про особу Погорілка» та від 29 грудня 1925 р. [100]. Перший документ торкався загальної ситуації у розколі православ'я в Україні і був направлений на розвінчування неканонічності Соборно-єпископської церкви, обновленства та автокефалії. Основний наголос у «Посланні» ставився на особі єп. Феофіла, якого резолюцією м. Петра від 17 червня 1925 р. було «заборонено у священнослужінні і віддано церковному суду» [101]. Оперативність, з якою було прийнято це рішення й оголошено послання, свідчить про прагнення московського центру бути в курсі усіх справ, що відбувалися в Україні та оперативно на них реагувати.

Наступна відозва від 26.08.1925 р. доводить неканонічність дій П. Погорілка, завершуючи її словами: «Оскільки і хіротонія П. Погорілка незаконна і недійсна, то і всі дії його незаконні і недійсні і, за виразом правил церковних, нікчемні, тому й спілкування з ним мати не повинні і священних дій приймати від нього не повинні» [102]. Подібний характер має і «Роз'яснення» від 29.12.1925 р., яке доводить неканонічність і неправомірність скликання Лубенського Собору єпископів, котре здійснено «самочинно і самовільно, всупереч канонам, за якими єпископи не можуть робити, що перевершує їх владу, без думки митрополита області... і в тому числі, скликати Собор» [103]. Відозви написані досить витіювато і призначалися, насамперед, як керівництво для духовенства у між-конфесійній боротьбі.

Послання почали швидко розноситися по територіях поширення Соборно-єпископської церкви і призвели до відтоку віруючих із її парафій

і перехід до екзархічної РПЦ. У звіті Лубенського окрадінівділу за 1926-27 рр. зазначалося, що «в останній час, у зв'язку з осудом керівників соборно-єпископців, єп. Феофіла Булдовського та інших – 13-ма старослов'янськими єпископами помічається, що деякі релігійні громади, під впливом своїх службовців культу, а також мандруючих по окрузі монахів, намагаються змінити соборно-єпископську орієнтацію на старослов'янську» [104]. Активна боротьба із новою течією велася і на Прилуччині, де окремі групи старослов'янського духовенства, вели агітаційну роботу, поширювали серед віруючих листівки та рішення 13-ти єпископів, компрометували єпископа Сергія (Лабунцева) [105].

Дієвість подібних відозв підтверджується як органами НКВС, так і рішеннями парафіяльних і благочинницьких зібрань. Так, на засіданні 2-го благочиння Лохвицького повіту за 1927 р., після заслуховування інформації про Лубенський Собор та його провідних діячів, які «продовжують свою справу, чим ще більше поглиблюють розкол і тим гублять дороге нам православ'я» і діяння 13-ти єпископів від 5 січня 1926 р. (в документі помилково вказана дата 6 січня. – *О.Т.*) визнане зібранням «повністю законним й обґрунтованим» і засудило Собор, як черговий розкол [106].

Однією із рушійних сил у протистоянні з тихонівцями було чернецтво Лубенського Спасо-Преображенського монастиря, яке після Лубенського Собору розкололося на два табори, один з яких – 28 осіб – склали опозицію, а 10 – підтримали єп. Феофіла. Опозиціонери, на чолі із колишнім настоятелем Феоктістом, не допускали єпископа до служби в монастирському храмі, поширювали різні чутки, «обливали поміями єпископа Феофіла, закидали його і всіх тих, що з ним йшов, брудом, називаючи розкольниками, еретиками, агентами ДПУ, живистами і підбурювали народ» [107]. Апогеєм даної боротьби стало вбивство весною 1926 р. нового настоятеля монастиря архимандрита Смарагда Жадана.

Досить активно проти нової конфесії виступила й синодальна церква. Так, одним із перших у своїх відозвах піддав критиці платформу Могилів-Подільський архієпископ Лоллій (Юр'євський), який, за словами тихонівців, «відгукнувся колючим памфлетом і таку шпильку всадив у нього (Павла Погорілка. – *О.Т.*), що в того, за чутками, ледве розлиття жовчі не відбулося. Чуйний архієпископ попросту обізвав Погорілка й усіх його послідовників ненормальними й навіть постукав себе пальцем по лобі, щоб наочніше показати читачам, який у Погорілка та у його прихильників резонанс у голові» [108].

Продовженням цих відозв на Могилівщині стало спрямування діяльності місіонерського зібрання при єпархіальному управлінні на

боротьбу із новою течією. Так, на зборах 30-31 березня 1926 року, що відбувалися в Могилеві, було заслухано дві доповіді проти СЄЦ: «Виникнення розколу БОПУПАЦ» священника Миколи Маньковського і «Діяльність єпископа Павла Погорілка за судом церковних канонів» священника Олександра Панова. Після їх виступів зібрання вирішило ці доповіді поширити, а виступ О. Панова опублікувати в «Українському Православному Благовіснику» [109].

Загалом офіційний орган обновленців відразу після Лубенського Собору почав розміщувати замітки негативного змісту стосовно їх поводитирів. В одному з номерів автор відзначав, що «на жаль, мирне протікання церковного життя тут (у Павлограді. – *О.Т.*) глибоко збурюється виступом іоанікієвського єпископа Августина Вербицького... У своїй нетерпимості й грубості він доходив до того, що із св. чашею в руках, стукаючи св. лжицею^{*}, оголошував благодатним причастя лише у нього з архп. Іоанікієм, по-блюзнірськи говорячи, що у синодалів у чаші «кров дракона». Це не заважає йому стягувати такі «благодатні» прогони, що йому стали навішувати самі неприязні епітети» [110]. У подальшому журнал розмістив розгромну статтю про лідерів Лубенського Собору, доводячи його неканонічність і безблагодатність його духовенства, а Собор «самозванним» [111], причому основне вістря полеміки було направлене проти єпископів Іоанікія (Соколовського) та Павла (Погорілка).

Найбільш гостре міжконфесійне протистояння відбувалося у Соборно-єпископської церкви з УАПЦ. При цьому дуже часто саме автокефалісти ставали ініціаторами і зверталися до хуліганських дій: побиття священників та мирян, кидання каміння під час служби і навіть вбивств. Так, 16 квітня 1926 р. найманим вбивцею було застрелено провідного діяча і найближчого соратника Булдовського Миколу Базилевського; 15 жовтня 1927 р. в с. Малі Сорочинці після служби було побито єпископа Феофіла; у 1928 р. відбувалися погроми, побиття духовенства, різного роду хуліганства при Троїцькій церкві с. Засулля Сенчанського району Лубенської округи, які завершилися вбивством прихильниками УАПЦ церковного сторожа та багато інших [112].

У зв'язку з такою ситуацією в кількох округах пройшли з'їзди, де вирішувалося серед інших і питання про підтримку соборно-єпископської течії. 26-27 січня 1927 р. відбувся з'їзд духовенства і мирян Полтавської, Лубенської округ та Пирятинського району Прилуцької округи, на якому було висловлено довіру до соборно-єпископських

* Лжица – невелика ложка із хрестом наприкінці рукояті, використовується для надання причастя з потира віруючим. Так само, як дискос, потир і звездица, лжица робиться із золота, срібла, олова або з металевих сплавів, що не дають окису.

єпископів та до єп. Феофіла [113]. 17 червня 1927 р. у с. Березівка пройшов з'їзд парафій Березівського та Срібнянського районів Прилуцької округи [114]; 30 червня – благочинницькі збори духовенства та мирян I-ої округи на Роменщині тощо, які винесли постанови «міцно стояти на шляху Собору єпископів» [115]. Отже, прихильникам нової конфесії вдалося втриматися, але поширити свій вплив не пощастило і, насамперед, в результаті агітації з боку старослов'янського духовенства.

Серед актуальних проблем, які життя висувало перед СЄЦ, було її об'єднання з іншими православними конфесіями в Україні. Соборно-єпископці постійно декларували свою готовність до вирішення цього питання. Документи 1926-1927 років – часу, коли православні в Україні і Росії активізували пошук варіантів об'єднання, показують їхнє бачення перспективи. Але, на жаль, ці спроби були безрезультатними, бо як влучно зазначало Кам'янецьке ДПУ: «Кожне з угруповань кричить про об'єднання. Вже відбулося декілька суперечок... але вони нічого не дали» [116].

З боку єпископа Феофіла робилися постійні спроби примирення з Полтавським архієпископом Григорієм. Першою спробою була делегація до архієпископа у жовтні 1926 р., але «архп. Григорій назустріч миру не пішов, а з мирянами м. Полтави навіть говорити про мир не захотів» [117]. Невдалою була й друга спроба, яка відбулася під час з'їзду 26-27 січня 1927 р. у м. Полтаві. Учасники відправили делегатів до архієпископа із закликом об'єднання церков та проханням повернутися Григорію до автономного руху, в якому він перебував два з половиною роки з 1922 року, але останній на заклик делегатів відповів «що партійна, в смислі церковно-організаційна на Московщині, дисципліна примушує його стояти уперто на своєму» [118].

Цікавою є розповідь єпископа Феофіла про зустріч делегації з архп. Григорієм: «Коли вийшла делегація, то архієпископ Григорій стояв спиною до неї і лише після оклику «Владико» він повернувся. Я підійшов, щоб поздороватися по архієрейському звичаю, цеб-то поцілуватися і поцілувати один одному руку. Але архієпископ Григорій зі мною не поцілувався і руки моєї не поцілував, я-ж нахилився і поцілував йому руку. Я з'ясував сучасне становище церкви на Полтавщині, прохав забути все, простити всі вільні і невольні провини, а потім сказав: «Коли, по Вашому, для миру церковного корисно, щоб я зовсім відійшов від єпископської праці, я згоден, аби лише Ви стали на чолі тієї правди церковної, яка єпископами усієї України і з Вашою участю в 1922 році в Києві була проведена в життя, повернувши на той шлях, на який Ви і мене, й інших зобов'язали стати. Закликаю Вас вернутися на це, візьміть все в свої руки. Для миру церковного я жертвую собою, і

інші єпископи наші від цього не відмовляться. Я маю зараз дозвіл Рад[янської] влади бути Вам серед нас і говорити про припинення розбрату церковного. У Вас же є і грамота й окремих наказ покійного патріарха і постанови Собору єпископів усієї України в 1922 р., щоб мати канонічне право утворити спокій на Полтавщині. Ідіть до з'їзду, де Вас чекають представники від усієї Полтавщини і бажають миру церковного. Архієпископ Григорій відповів: «Я згожусь миритися, але ж Ви попереду викажіть свої думки, а ми зберемося і розглянемо їх. Нехай цей з'їзд буде передсоборним. Ми повинні дбати про такий з'їзд, на якому приймали б участь делегати від старослов'янців. Я сам нічого не можу зробити зв'язаний церковно-партійною дисципліною». Єп. Феофіл відповів: «Ви наші думки знаєте від делегації, що була у Вас у жовтні минулого року. Коли, ще Вам дозволять скликати з'їзд старо-слов'янців, невідомо. «Поки сонце зійде, роса очі виїсть» – парафії розколюються, люди відходять від церкви. Ви ж зараз можете бути на з'їзді і з вашим духовенством брати участь у ньому. Коли не хочете йти заради нас, ідіть заради мирян». Але мої слова залишились без уваги. Залишалось після цього лише з жалем іти і я, почувавши, що зробив все, що мусив як християнин і єпископ, зробити, пішов на свою тяжку працю, попрохавши архієпископа Григорія, коли він не визнає мене за єпископа, дати мені благословення, як мирянину; але не одержавши його, я прийшов зараз до Вас». Делегати на з'їзді вирішили, що архієпископ Григорій не хоче об'єднання: «Архієпископ Григорій не послухав церкви. Нехай же він буде для нас усіх як язичник і митар» [119]. Таким чином, усі спроби конфесійного примирення на рівні Полтавської єпархії так і залишились нереалізованими планами.

Окрім того, місцеві збори духовенства та мирян піднімали численні гострі питання про відкриття підготовчих та повторних пастирських курсів, надання виборчих прав духовенству та уповноваженим релігійних громад, зниження планки податків священнослужителям і т. ін. [120].

У 1926 р. відбулася зміна в керівництві Собору єпископів. Його головою стає єп. Лубенський і Миргородський Феофіл (Булдовський), який у посланні «Православним собратьям» від 17 листопада 1926 р. фігурує як «Голова Собору єпископів» [121]. Офіційно це відбулося у березні 1927 р. на першій сесії «Собору єпископів», коли єпископ Феофіл був поставлений головою конфесії і зведений у сан архієпископа, одержавши в управління, крім Полтавської єпархії, три великих церкви в Харкові [122], що пояснювалося переходом архп. Іоанікія до Симбірська (Ульяновська), про що буде сказано нижче, а 22 травня 1929 р. єп. Феофіла було зведено у сан митрополита.

Вищезазначений дослідник пояснює цю зміну ставленням радянської влади, яку не вдовольняла яскрава й непоступлива постать єп. Павла

(Погорілка), бо він послідовно та активно спрямовував віруючих у русло канонічної української автокефалії. Вважаючи за недоцільне стимулювати другий розкол в УАПЦ поряд з існуючим (Діяльно-Христова церква), влада підтримала іншого лідера-поборника канонічної автокефалії – єп. Феофіла. Він був більше проросійським і своєю позицією створював розкол у стані більшої структури – РПЦ. Його промови і послання, на відміну від цитованої доповідної записки єп. Павла (Погорілка), написані російською мовою і підкреслювали канонічно-генетичний зв'язок з колишньою РПЦ в Україні [123].

Окремі обставини цих змін подає у своїй роботі митрополит Феодосій, ґрунтуючись на спогадах сучасників. Єпископ Павло (Погорілко), приєднавшись до Собору єпископів, почав часто служити разом з єп. Феофілом на Полтавщині, покинувши Поділля, але в 1927 р. він залишив духовну діяльність і почав займатися викладанням української мови в Харкові. У тридцяті роки він зник і подальша доля його невідома [124].

Зійшов з арени й інший ключовий персонаж цих подій – архієпископ Іоанікій (Соколовський). Через вісім місяців після кончини патріарха Тихона у Москві була здійснена спроба відновити «колегіальність» в управлінні церквою. Здійснити цей намір зважилися дев'ять архієреїв на чолі зі Свердловським архієпископом Григорієм (Яцковським). До цього вони були заздалегідь «підготовлені» керівництвом ОГПУ й заручилися його підтримкою. 22 грудня 1925 р. ці архієреї зібралися на нараду в московському Донському монастирі й вирішили утворити із присутніх Тимчасову вищу церковну раду (*рос.* Временный Высший Церковный Совет – ВВЦС). Це дозволило б, на їхню думку, відновити «соборність» (яка розумілася як «колегіальність») в управлінні церквою. Через рік, 22 жовтня 1926 р. ВВЦС надіслав до України постанову за № 38, у якій визначалося: 1 – неканонічність антицерковної діяльності митрополита Нижегородського Сергія (Страгородського) і митрополита Михаїла (Єрмакова), 12 українських і 15 російських єпископів, що приєдналися до них; 2 – обрання архієпископа Іоанікія в члени ВВЦС від Української церкви [125]. Таким чином, підкреслювався генетичний зв'язок СЄЦ з РПЦ і в подальшому архп. Феофіл постійно підтримував контакт з григор'євцями, що підтверджується обговоренням питання про участь у майбутньому з'їзді ВВЦС на черговій сесії Собору православних єпископів 12-14 травня 1930 р. [126]. Доля Іоанікія (Соколовського) також склалася трагічно: перебуваючи митрополитом Ульяновським в кінці 1937 р. його було заарештовано і 15 січня 1938 р. страчено, разом із духовенством його парафії, де він служив на той момент [127].

Разом із відходом двох ключових фігур від Соборно-єпископської церкви, конфесія почала втрачати свої позиції на Харківщині, Поділлі,

окремих районах Катеринославщини тощо, що зменшило офіційну кількість її парафій з близько 1500 у 1925 р. [128] до 418 громад у 1928 р. [129]. Помічався активний перехід громад на Поділлі, де «серед духовенства помічалася бажання переходу в більш сильні релігійні групи», а матеріальний стан його все більше і більше погіршувався [130]. Розгорнулася активна боротьба і на Полтавщині, що було зумовлено призначенням на єпархіальну кафедру діяльного єпископа Сергія (Гришина). Він відразу почав насаджувати в соборно-єпископських парафіях своїх священників, або ж навертав духовенство та мирян до Московського Патріархату, що значно послабило позиції СЄЦ в регіоні [131].

У 1929 р. розпочався масований наступ на усі без винятку конфесії. Після досить вдалої для держави кампанії із зняттям дзвонів, почався новий наступ на релігію. Його головною рисою було закриття церков та передача їх під культосвітні установи. Хоча досить часто вони перетворювалися просто у зерносховища. Ліквідація храмів проводилася двома шляхами. По-перше, з проведенням законних формальностей за постановою ВУЦВКу. По-друге, велика кількість молитовних будинків закривалася свавільно місцевою владою, яка не прислухалась до побажань населення, або ж створювалися умови, які були неприйнятні ні для духовенства, ні для громади. Так, голова Лозоровської сільради Лубенської округи Зубчак разом із комсомольцями «під час служби в церкві зайшли в шапках, де почали на присутніх там кричати, аби ті розходилися і т. п. Крім цього, робітник сільради Бесараб самочинно відбирає церкву у віруючих, вимагаючи ключей... загрожує віруючим за нездачу ключів Соловками, штрафом, позбавленням віруючих прав і т. п.» [132], але це був лише початок. Протягом 1929 р., у результаті атеїстичного наступу держави перестало функціонувати від 30 до 50 відсотків громад СЄЦ. Для порівняння можна вказати, що з 1 січня по 1 жовтня 1929 р. у низці округ кількість громад даної конфесії зменшилася наступним чином: Лубенській – з 113 до 72, Могилів-Подільській – з 29 до 14 [133] тощо.

Справжній «войовничий» курс на закриття храмів розпочався у 1930-1932 рр., коли було закрито значну кількість парафій СЄЦ. Втратила конфесія і помітну частину духовенства, що відбувалося наступними шляхами: відмови від сану священослужителів; перехід духовенства за штат у зв'язку з важким матеріальним становищем; залишення парафії у пошуках більш сприятливих умов; репресії «під час переведення масових політичних кампаній» [134]. За «злісну несплату сільгосподатків» було засуджено чимало священослужителів на термін від шести місяців до трьох років, а решта була змушена зніматися з реєстрації. У деяких місцях священників виганяли без будь-яких причин. У результаті

більшість храмів не діяло (наприклад у Прилуцькій окрузі в 1930 р. із 108 діяло лише три громади, Лубенській – із 235 – бл. 140, Сумській – із 180 – 50 [135]) і парафіяни відмовлялися від їх утримування, що давало додаткові аргументи на користь закриття із формулюванням «за власним бажанням громади».

Пригнічене духовенство було у відчаї. Священик Євфім'єв у листі до Луганського архієпископа Августина (Вербицького) писав: «Після закриття храму наша духовна родина розпалася... Ми стали один одному зовсім чужими... Тим часом навколишні обставини говорять, що я повинен залишити духовне відомство для блага, принаймні, дітей. Упав я в розпач. Не міг розібрати, що мені робити, а тут ще на додаток женуть з хати. Довелося ходити з двору у двір, щоб підшукати хоча б кімнату, та ніде не міг знайти. Передали мені, між іншим, Вашу розмову з одним священиком, який спитав Вас, куди діватися духівництву після закриття храмів. Ви начебто відповіли: «Я зараз нічого не можу вдіяти. Один вихід – йти духовенству на радянську службу» [136]. Але, щоб отримати на це дозвіл, згідно з рішенням Президії ВЦВК від 30 серпня 1930 року, слід було зняти з себе сан. Порядок зречення подавався у положенні НКВС УСРР «Про порядок організації, діяльності, звітності і ліквідації релігійних громад». Священики, які «вирішили відмовитися від релігійної діяльності», повинні були подати про це заяви до відповідного районного або окружного адміністративного відділу й публічно про це повідомити в засобах масової інформації або в місці служіння. У 1930-1936 роках місцеві газети та справи відділів культів рясніли заявами загнаних у глухий кут священнослужителів про зречення сану і віри. Після цього вони обіймали посади бухгалтерів, касирів, агрономів, завгоспів, сторожів, чорноробів і навіть завідуючого більярдною. Навіть митрополит Феофіл (Булдовський) з 1939 р. і до війни переплітав книги для шкільної бібліотеки в Харкові [137].

До 1933 р. митрополит Феофіл жив у Лубнах, а згодом, коли у лютому 1933 року від управління Лугансько-Донецькою єпархією відійшов архієпископ Августин, якого розбив параліч, переїхав до Луганська. Тим часом, як влучно зазначає Олег Форостюк, антирелігійна кампанія набирала обертів. У булдовців залишалося все менше приходів, що відчутно відбилосся на фінансовому становищі церкви. У 1935 році ситуація ще більше погіршилася – Луганське єпархіальне управління вже було не в змозі утримувати свого архієрея. У вересні митрополит звертається до церковної ради уцілілого Воскресенського храму в Луганську з проханням видати кошти або хоча б свічі, щоб розрахуватися за помешкання. Проте у жовтні й цю церкву закрили і митрополит знову повернувся до Харкова, де жив до 1937 р., поки не закрили останню

Іоанно-Усікновенську церкву. Повернувшись до Луганська, був там правлячим архієреєм до середини 1939 р., де намагався врятувати становище СЄЦ. Утім дні його церкви також були полічені. Одним з останніх розпоряджень архієрея було прийняття у квітні 1937 року під свою духовну опіку віруючих закритої Кирило-Мефодіївської церкви на х. Сорокіному й призначення туди священника, якого, одразу заарештували і стратили. З цього часу діяльність СЄЦ припинилася, а митрополит повернувся до Харкова [138].

Трагічна доля спіткала іншого засновника СЄЦ – Сергія (Лабунцева). У 1927 р. із Пирятина він переїжджає до Харкова, у зв'язку з призначенням Секретарем Собору Єпископів, а в 1930 р. – до м. Змієва. 19-21 жовтня 1932 р. його було обрано на посаду єпископа Сумського й Охтирського з приєднанням до Сумського району районів Охтирського, Великобурлуцького й Красноградського. Місцем перебування єпископа призначено м. Суми, але Сергій проживає у невеличку селі Куриківка, де виконував обов'язки священника місцевої церкви до її закриття в 1933 р. З 1933 р., ніде не працюючи, виконував на дому релігійні треби: хрещення, помазання, поховання тощо. 2 грудня 1937 р. єпископа було заарештовано і засуджено за контрреволюційну діяльність до вищої міри покарання. Вирок було виконано 23 грудня 1937 р. [139].

Доля Сергія (Іваницького) та Павла (Погорілка) остаточно не з'ясована, але більшість дослідників вважає, що їх було в 1930-х роках заарештовано органами НКВС, у жорнах якого вони і згинули. Щодо особи митрополита Феофіла (Булдовського), за ім'ям якого в народі цю течію було названо «булдовщина», то з початком окупації він знову став на чолі автокефального руху. На відміну від інших архієреїв УАПЦ, які відступили разом з німцями, залишився у Харкові й 13 листопада 1943 р. він був заарештований за співпрацю з фашистами. 23 січня 1944 року під час слідства митрополит Феофіл помер.

Історія Соборно-Єпископської церкви яскраво свідчить, що втручання влади у внутрішньоцерковні справи, дискримінаційні обмеження духовних свобод, внесення розколу у найбільш прогресивні сили українського духовенства перекреслили усі кращі сподівання та ілюзії 20-х років (автокефалія, українізація, прогресивне реформаторство), знищило здобутки тривалої і копіткої праці на ниві піднесення суспільства до висот християнських ідеалів.